

OSMANELİ'NDEKİ BİR RUM KİLİSESİ'NİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Hatice Özyurt Özcan*

Özet

Günümüzde Bilecik'e bağlı küçük bir ilçe olan Osmaneli, Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları döneminde önemli bir geçiş noktası olmuş, sefere giden ordular buradan geçmiştir. Osmaneli, Kurutuluş savaşına kadar Türk ve Rumların birlikte yaşadığı bir kaba olarak kalmıştır.

Osmaneli'nde Rum halktan kalan tek eser Cumhuriyet caddesinde yer alan Aya Yorgi olarak adlandırılan kilisedir. Bu 19.yy yapısının birkaç yapım evresi geçirdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. İlk yapının bazilikal planlı kırma ahşap çatılı olduğu, Islahat fermanı ile birlikte Rum halkın elde ettiği imtiyazlardan sonra bugünkü plana kavuştuğu arşiv kayıtlarındaki belgelerde detaylı olarak anlatılmaktadır. Yunan haçı planındaki yapının bugün üst örtüsü mevcut değildir. Yapının en dikkat çekici noktasını batı cephede, girişin iki yanında yükselen kuleler oluşturmaktadır. Üzerleri küçük kubbeler ile örtülü olan bu kuleler, hem ikinci kata çıkışı sağlamakta hem de çan kulesi işlevini görmektedir. Yapıların batı cephelerinde yükselen çift kulelerin varlığı milattan sonraki dönemlere kadar gitmektedir. Erken dönem Bizans kiliselerinde de yer alan bu kuleler, Avrupa mimarisinde Karolanj dönemden itibaren, Romanik, Gotik ve Barok dönemi katedrallerinin ayrılmaz parçaları olmuşlardır. 19. yy Osmanlı dönemi Rum kiliselerinde Avrupa'daki örneklerle aynı işlev ve formlarda kullanıldığını İstanbul ve Anadolu'da bulunan örneklerde görmek mümkündür. Bunun Anadolu'daki en güzel temsilcisi ise Osmaneli'ndeki bu Rum Kilisesidir.

Abstract

Osmaneli, a small district of Bilecik today, was a significant midpoint in the era of Byzantium and Ottoman empires and all armies have walked through this point during their expeditions. Osmaneli was a town, where Turks and Greeks have lived together until the War of Independence. The only structure in Osmaneli, left from such Greek people was a church, named Aya Yorgi, located on Cumhuriyet Avenue. It is understood from the archived documents that this 19th century structure had passed through several different construction cycles. It is written in details in those documents that the first structure had a basilica type crushed wooden roof and following the privileges granted to Greek people as a result of Royal Edict of Reform, the current plan

* Y.Doç.Dr. Muğla Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Muğla/ Kötekli, ozyurthatice@mynet.com

was implemented. This plan, in the shape of a Greek cross, currently does not have the top cover. The most remarkable point of the structure is the towers on both side of the entrance, at the western side. These towers, covered with small domes, are used not only for climbing to the second floor but also as bell towers. Such type of twin towers at western sides of the buildings is common until the first years following Christ. These towers, which can also be seen in early Byzantium era churches, have also been integral parts of Romanic, Gothic, and Baroque cathedrals in European architecture since the days of Carolingian Empire. It is also possible to see in Greek churches of 19th century located in Istanbul and Anatolia during the Ottoman Empire that such towers were being used for the same functions and in the same shapes as they were being used in Europe. The most beautiful representative of this trend is this Greek Church in Osmaneli.

Bugün Bilecik'e 35 km. mesafede küçük bir ilçe olan Osmaneli, Antik dönemdeki adı ile Leukai¹, Bithynia'nın² tarihsel öneme sahip yerleşim yerlerinden biridir³.

Leukai'nin İlkçağ tarihi hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte, kentin Ortaçağ döneminde önem kazandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır⁴. Bir yol güzergâhı üzerinde bulunan kent, Bizans'ın İran üzerine yaptığı seferler sırasında geçit olarak kullandığı bir kavşak noktası olmuştur⁵.

¹ Leukai: Ak kentin halkı anlamına gelmektedir. Bkz., B.Umar,Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Ankara 1993, s.517; Bithynia, İstanbul 2004, s.224.

² Umar, Bithynia, 223. Anadolu'nun kuzeybatı bölümü Antik dönemden itibaren Bithynia olarak anılmaktadır. Bkz., G.Long, ' Bithynia', Dictionary of Grek and Roman Geography, London 1870, s.404; Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (çev. A. Pekman), İstanbul 2000, XII.3.3, s.15. Sınırları devirlere göre değişiklik gösteren Bithynia'nın batısı, Bosporos ve Propontis (Marmara denizi) ile Atranos çayı olarak sabit kalırken, kuzay sınırı, Karadeniz'den Bartın çayına, doğusu, Sakarya vadisine, güneyi ise Phrygia'ya kadar uzanmaktadır. Bkz., Texier, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (çev. M. Pektaş), İstanbul 1966, s.94; A. Komnena, Alexiad (çev. B.Umar), İstanbul 1996, s.124, dipnot, 2; R.Janin, ' La Bithynia Sous L'ampire Byzantine', Echos d'Orient, XX (1921), s.168.

³ Umar, ae, s.193, çiz.10. Ramsay Leukai'nin yerini Gallos deresinin Sangarios'la birleştiği nokta olarak belirtir. Bkz., Ramsay, age, s. 221. Ayrıca, Malagina havalisinde bir köy olarak kabul eder. Bkz., Ramsay, ae, s.226. Malagina da askeri yol üzerindeki ilk karargahtır. Bkz., Ramsay ae, s.221- 229; J. Haldon, Bizans Tarih Atlası (çev.A. Özdamar), İstanbul 2006, s.30- 31, harita I.10.

⁴ Komnena, age, s. 332, 460, 487; Ramsay, age, s.220, 221, 225; Texier, küçük Asya (çev. A. Suat), İstanbul 2002, I, s. 148- 149.

⁵ Bkz., Ramsay, age, s. 220, 225. 1097'deki birinci haçlı seferinde, İznik'i (Nikaia) teslim alan haçlı orduları Anadolu içlerine doğru hareket ettiğinde Leukai'de konaklayarak buradan Dorylaion (Eskişehir) ovası boyunca ilerlemiştir. Bkz., I. Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 2004 (2. basım), s.34, harita II, s.28; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (çev. F.İltan), I,

Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri

Leukai, 1308'de Osman Gazi tarafından Osmanlı İmparatorluğuna katıldığında adı Lefke⁶, daha sonra ise Osmaneli⁷ olarak değiştirilmiş, kurtuluş savaşına kadar da Türk ve Rumların birlikte yaşadığı bir kasaba olarak kalmıştır⁸.

Çalışmaya konu olan yapı, Osmaneli'nin güneyinde, Cumhuriyet caddesinde, Cami-i Kebir mahallesinde, İcadiye sokak ile Fabrika sokak arasında yer alan bir Rum kilisesidir.

Bu yayında yapılmak istenen yapıyı tanıtmanın yanında, Avrupa mimarisinde yaygın olarak görülen çift kuleli cephe anlayışının ortaya çıkışı ile birlikte Osmanlı dönemi Rum kiliselerine yansımalarını, bu anlayışta inşa edilmiş olan Osmaneli'ndeki Rum kilisesi üzerinden irdelemektir.

Yapının tarihçesi: Yapının kitabesi yoktur. Ancak yapılan incelemeler sonucunda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapının onarımına ilişkin dört belge olduğu tespit edilmiştir⁹.

Bu belgelerden sadece birinde¹⁰ kilisenin adı 'Aya Yorgi' olarak belirtilmiş, diğer belgelerde yapıdan Lefke kasabasındaki Rum Kilisesi olarak söz edilmiştir¹¹.

Arşiv kayıtlarındaki 8 Eylül 1870 tarihli ilk belgede, kilise yetkililerinin dar gelen kadınlar mahfilini genişletme isteği yer almaktadır. Karışıklı yazışmaların sonucunda 20 Aralık 1870'de genişletme izni çıkmıştır¹².

DH. MKT. 69/33 tasnif numaralı 1892 tarihli ikinci belgede, yapıya ruhsat alınmadan bir çan kulesi yapıldığından bahsedilmektedir.

24 Mayıs 1897 tarihli üçüncü belgede Rum Patrikhanesi¹³, harap Rum Kilisesinin yenileme inşasına ruhsat verilmesini, eski temeller üzerine boyca 24.70cm,

Ankara 1985, s. 141, 143 dipnot 15. 1116'da Alexios Komnenos İzmit'ten (Nikomedia) Konya'ya doğru ilerlerken Leukai üzerinden Eskişehir'e geçmiştir. Bkz., Komnena, age, s.487.

⁶ Umar, age, s.223

⁷ Osman Gazi'ye itafen Osmaneli olmuş, bu ad ilçeye 1913'de verilmiştir. Bkz., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan DH. EUM 105 A tasnif numaralı belge.

⁸ Rum kilisesinin onarımına ait 1897 tarihli arşiv belgelerinde 250 hanede toplam 1250 Rum nüfusun bulunduğu belirtilmektedir. Bkz, İ. AZN . 28/ 1315 C.08 tasnif numarasında kayıtlı belgeler.

⁹ DH. EUM. 105A, DH. MKT. 69/33, İ. AZN. 28/1315 C-08, İ. HR. 248/ 14723, İ.AZN 53/ 1321 Ş 11 tasnif numaralı belgelerdir.

¹⁰ Bkz., Belge no: İ.AZN 53/ 1321 Ş 11

¹¹ Bkz., Belge no: DH. MKT. 69/33, İ. AZN. 28/1315 C-08, İ. HR. 248/ 14723. Bu da bize Lefke kasabasında tek bir kilise olduğunu göstermektedir.

¹² Belge no. İ.HR. 248/14723

¹³ Belge no. DH. MKT. 69/ 33'e göre Kilise Gemlik Rum Patrikhanesine kayıtlıydı.

Hatice Özyurt Özcan

ence 14.70 cm, yükseklik olarak da 6.50 cm çıkarılmasını ve 47 bin kuruş tutan masrafın kilise sandığından ödeneceğini belirtmektedir¹⁴. Bu dilekçeye kilisenin durumunu gösteren bir çizim ve tamirat masraflarının detaylandırıldığı bir gider defteri eklenmiştir¹⁵. Bu deftere göre yapı, bir yangın sırasında zarar görmüştür. Bu zarar sonrasında kullanılamaz hale gelen kilisenin büyük çaplı tamiri yukarıda bahsettiğimiz söz konusu belge ile Osmanlı devletinden istenmiş, 21 Ekim 1897'de de bu istekleri kabul edilmiştir¹⁶.

Yapı ile ilgili 22 Eylül 1903 tarihli dördüncü belge, yapının yüksekliği konusundaki hata ile ilgilidir¹⁷.

Bu son belge bize yapının tadilatının 1903'e kadar ve bundan sonrada devam ettiğini göstermektedir. Yapının ne zaman kullanılamaz hale geldiği konusunda kesin bilgiler olmamakla birlikte, Rum nüfusun yöreyi terk etmeye başladığı 1922 mübadelesinden sonra önemini yitirdiği düşünülebilir.

Mimari özellikler:

Doğu- batı doğrultusunda, 26.40m uzunluğunda, 15m genişliğinde¹⁸ dikdörtgen bir düzenlemeye sahip olan yapı, kapalı Yunan haçı planındadır¹⁹(fig. 1). Kilise'nin

¹⁴ Belge no: İ.AZN 28/1315 C- 08.

¹⁵ Bkz., İ.AZN 28/1315 C- 08 nolu belge içinde ek.I

¹⁶ Belge no: İ. AZN 28/ 1315 C- 08

¹⁷ İ.AZN 53/1321 Ş 11nolu belgede yapının yüksekliği ile ilgili bir sorun anlatılmaktadır.

¹⁸ Bu ölçüler, yapının eski temeller üzerine yeniden inşasının istendiği dilekçedeki ölçülere uymaktadır. Bkz., belge no: İ. AZN 28/ 1315 C- 08

¹⁹ Yapının tamiri için verilen dilekçeye eklenen plandan, eski kilisenin bazilikal tipte, kırma çatılı ve tek apsisli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz., İ.AZN 28/1315 C- 08 nolu belge içinde ek.II . İstanbul'un fethinden sonra çıkarılan bir fermanla Rum halkının yeni kilise yapması yasaklanmış, sadece deprem ve yangın gibi afetler sonucunda zarar gören yapıların onarılmasına izin verilmiştir. Yenilenen kiliseler de genel olarak bazilikal plan tipinde, üç nefli tek apsisli, kırma çatılı olarak yapılmıştır. Kubbe ve çan kulesi gibi Hıristiyanlık sembollerinin yapımı yasaklanmıştır. Detaylı bilgi için bkz., M.S. Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1980, s.27- 54; İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983, c.II, s.6; G. Bozkurt, Alman- İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914), Ankara , s.8- 9; Z. Karaca, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, İstanbul 2001, s. 38. 1774'de Ruslarla yapılan Kaynarca, arkasından 1779 Aynalı Kavak anlaşmaları Hıristiyan tebaayı biraz rahatlatmış, II. Mahmut'un Tanzimat fermanı ve arkasından gelen 1856 Islahat fermanı ile Hıristiyanlara yeniden kilise inşa etme hakkı verilmiştir. Bunun sonucunda da İstanbul ve Anadolu'da çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Bkz., N. Erim, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri I, Osmanlı Antlaşmaları, Ankara 1953; Bozkurt, age, s. 56- 57; E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII, Ankara 1988, s. 250- 251; Karaca, age, s.38. 1853 sonrası yapılan kiliselerde özgürce her türlü plan, kubbe ve çan kullanılmıştır. Bkz., Karaca, ae, s.38- 39. Yukarıdaki bilgiler ışığında, Aya Yorgi'nin, bugün mevcut olan planından hareket edildiğinde, 1853 den sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Bizans mimarisinde kapalı Yunan Haçı planı hakkında detaylı bilgi için bkz., S. Eyice, ' Amasra Büyük Adası'nda Bir Bizans Kilisesi',

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdikleri

doğusunda üçlü apsis ve pastophorion hücreleri, batısında narteks ile bunun üzerinde yükselen iki çan kulesi yer almaktadır.

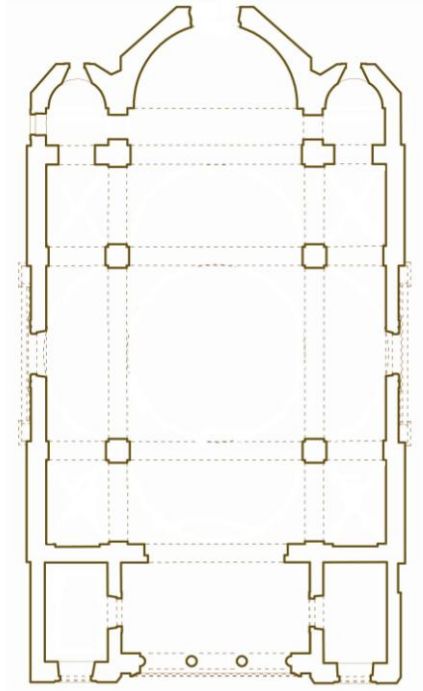

Fig. 1- Aya Yorgi Kilisesi Plan

Yapının batı kısmında yer alan narteks, 7.50m uzunluğunda, 3.70m genişliğinde kuzey- güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir düzenlemeye sahiptir. Narteksin kuzey ve güney köşeleri dikdörtgen planlı odalara dönüştürülmüştür. Bu odalarda çan kulelerine ve yapının gynekaion'una çıkışı sağlayan merdivenlerin bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Çan kuleleri saçak hizasına kadar narteks duvarı içinde gizlenmiş bu noktadan sonra ise bağımsız kare kesitli kulelere dönüşmüştür. Narteksin batısından naosa açılan giriş bugün yıkık durumdadır.

Bemaya kadar 15m uzunluğunda ve 13.30m genişliğinde olan naosun orta mekânında duvarlara kemerler ile bağlanmış dört bağımsız ayak bulunmaktadır. Bu

Belleten, XV(1952), s. 469- 491; ' L'eglise Cruciforme byzantine de Side en Pamphylie', Anatolia, III 39(1958); Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, s. 261; R. Ousterhout, ' The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth Century Architecture', Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 35(1985), s. 261- 275.

Hatice Özyurt Özcan

ayakların üzerinde yükselmesi gereken kubbenin bugün sadece pandantif geçişleri mevcuttur. Dört yönde uzanan haç kollarının üst örtüleri mevcut değildir. Kollar arasında yine üst örtüleri mevcut olmayan mekânlar bulunmaktadır. Ancak bu mekânlar kapalı hücrelere dönüştürülmemiştir. Naosun kuzey ve güneyinde mekânı tam ortalayacak şekilde birer kapı açıklığına yer verilmiştir.

Yapının doğu haç kolu doğrudan bemaya açılır. Bema da aynı şekilde doğu yöndeki apsise bağlanmaktadır. Ana apsis 6.40m genişliğinde, 3.20m derinliğinde olup içten yarım daire biçimdedir. Ana apsisin iki yanını pastophorion hücresi olarak düzenlenmiştir. 3.30m genişliğinde, 2.40m derinliğinde olan bu mekânların doğu kısımları birer apsidyolle sonlanmıştır.

Yapıda bugün mevcut olan üst örtüler; çan kuleleri ve apsisleri kapatan kubbelerdir. Kilisenin naosunda yer alan dört taşıyıcının üst örtü seviyesindeki pandantif bağlantıları bu kısmın kubbe ile yan duvarlardaki çatı kırmaları ise haç kollarının tonozla örtülü olduğunu bize göstermektedir. Haç kolları arasında kalan bölümlerin içten tonoz, dıştan düz çatı ile kaplı oldukları kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Malzeme ve teknik:

Bugün var olan kalıntılar kilisenin inşasında, taş, tuğla, demir, mermer ve ahşap malzemenin kullanıldığını göstermektedir. Beden duvarlarında farklı boyutlarda ve farklı tiplerde taş zaman zamanda tuğla kullanılırken, serbest taşıyıcılarda, kemerler, geçiş sistemleri ve üst örtü de tuğla kullanılmıştır. Mermer sadece batı yöndeki sütunlu girişte karşımıza çıkmaktadır.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre patrikhane, kilisenin ahşap olarak yapılmasını istemiştir²⁰. Ayrıca gider defterinde kubbelerin ahşaptan yapılması ve üzerinin mermer kireci ile sıvanması konusunda detaylı kayıtlar bulunmaktadır. Yine ahşap malzemenin, kapı ve pencere kanatlarında ve kadınlar mahfilinde kullanılmasından da söz edilmektedir²¹. Gider defterindeki bilgilerin aksine, kubenin ve apsislerin kubbeleri tuğladır. Ancak merkez kubbenin yapıyı sağlam gören kişilerin ifadesine bağlı olarak, ahşaptan olduğudur. Bugün mevcut olan ahşap malzemenin görüldüğü yerler; saçakların iç kısımları kemer araları kuleye çıkışı sağlayan merdiven kalıntıları, kadınlar mahfili döşeme kalıntıları ve son olarak kuzey cephedeki geniş yarım daire açıklıkta yer alan parmaklıklardır.

Yapıda duvar resmine ya da izine rastlanmamıştır.²²

²⁰ Belge no: İ. AZN 28/ 1315 C-08

²¹ İ.AZN 28/1315 C- 08 nolu belge içinde ek.I

²² Gider defterinin son bölümünde kilisenin pencere ve kapı kanatları ile ahşap diğer bölümlerinin boyanması ayrıca, duvarlarda bulunması gereken resim ve yıldızların masrafları içinde bir bütçe ayrılmışına karşın bunların yapıda görülmeşi, kilisenin tamamlanmadığını düşündürmektedir. Bkz., İ.AZN 28/1315 C- 08 nolu belge içinde ek. II.5.

Cepheler:

Yapı dıştan hareketli bir düzenleme göstermektedir. Narteksin yer aldığı batı yönde üçlü bir cephe düzenlemesi ile karşılaşmaktadır(fig.2). Giriş, iki sütuna oturan üç kemerli bir açıklık şeklindedir. Kemerler köşelerde duvarlara gömülü iki sütuna daha oturmaktadır. Cephenin üstünde kemerli açıklık, üçten beşe çıkarılmıştır. Bununda üzerinde yarım daire biçiminde düzenlenmiş bir açıklık daha yer almaktadır. Tüm bunlar yuvarlak formlu büyük ve derin bir kemer içine yerleştirilmiştir(fig. 3). Narteksin iki köşesinde yer alan çan kulelerinin batı yönde yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu kapı açıklıkları bulunmaktadır. Bu girişlerin üzerinde birer, üst kısmında ise ikişer küçük pencereye yer verilmiştir. Eğimli çatının iki yanında bağımsız birer kuleye dönüşen bu mekânların dört yüzünde bir sütunun ayırdığı ikiz kemerlerden oluşan pencereler bulunmaktadır(fig. 4). Dıştan derin bir kemerle çevrelenen pencerelerin kemer ortalarında yonca formunda düzenlenmiş dört kolu eşit haç motifi içi boş olarak yapılmıştır. Kulelerin kubbe örtülerine yakın noktasında küçük yuvarlak pencereler yer almıştır²³. Yapının kuzey ve güney cepheleri birbirini tekrarlar niteliktedir(fig. 5). Batı da olduğu gibi bu cephelerde üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. Alt kısımda dar ve uzun yuvarlak kemerli üzerleri kırma çatılı kapılar yer alır. Bunların iki yanında bir sütunun ayırdığı ikiz kemerler kuledeki pencerelerin formundadır. Fark yonca biçimli haç motiflerinin içlerinin dolu olmasıdır. Giriş kapıları üzerinde orta eksen de dört sütuna oturan beş kemerli açıklık ile bunun üzerinde yarım daire formlu derin açıklıklar, kuzey ve güney cephe düzenlemelerini oluşturmaktadır. Kuzey cephede güneyden farklı olarak, prothesis hücrelerinde bir pencere yer almaktadır. Yapının doğu cephesinde, ana apsisi diğerlerinden daha büyük tutulmuş, içten yarım daire olup dışa üç köşeli olarak yansıtılmış üçlü apsis sistemi yer almaktadır. Ana apsis de üç pencere yer alırken yan apsidyollere birer pencere yerleştirilmiştir(fig. 6).

Batı cephelerde çift kule anlayışına bakış:

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanı ile birlikte geç dönem Rum kiliselerinin mimarisindeki çeşitlenme plan tipleri²⁴ ile birlikte cephe düzenlemelerine de yansımıştır. Bu çeşitlenmedeki batı etkilerini mimari elemanlar yanında cephe anlayışlarında da görmek mümkündür. Bunun en bariz örneği narteks duvarları üzerinde yükselen çan kuleleridir. Ortaçağ Avrupa'sında XVIII. yy'a kadar çok yaygın olarak kullanılan bu form, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Rum halka ait XIX. yy da yapılmış İstanbul²⁵ ve Anadolu'daki²⁶ bazı kiliselerde tekrar ortaya çıkmıştır.

²³ Yapının eski halini gösteren çizimlerde üzeri bir haçla sonlanmış, beden duvarları üzerinde yükselen, etrafı sütunlu bir çan kulesi olduğu anlaşılmaktadır Bkz., İ.AZN 28/1315 C- 08 nolu belge içinde ek.I

²⁴ Detaylar için bkz., dipnot 25.

²⁵ İstanbul'daki geç dönem Rum Kiliseleri için bkz., Z. Karaca, 'İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler', Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek

Yapıların batı cephelerinin çift kulelerle vurgulanması geleneği, Milat'tan önceki dönemlere kadar gitmektedir. İlk olarak, Asur ve geç Hitit çağına²⁷ ait hisar²⁸, şehir kapıları²⁹ (fig.7) ve kale kapılarının³⁰ iki yanında yükselen kuleler, M.Ö. VIII. yy sonundan itibaren yaygınlaşan Bit- Hilani'lerin girişlerinin iki yanında yer almaya başlamıştır³¹ (fig. 8). Kuleler, Bu erken dönem örneklerinde işlevsellik olarak, ikinci kata çıkışı sağlayan merdivenleri barındırmanın yanında kimi zaman da, içlerinde yer alan odalarla gözetleme kuleleri olarak kullanılmışlardır. Bu mekânlar, görsel anlamda

Lisans Tezi, Ankara 1992; ' İstanbul'da Osmanlı Rum Kiliseleri', Tarih ve Toplum, 104 (1992), 13- 17; İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, 3. baskı, İstanbul 2001; E. Aleksandru, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Dini Mimarisi I, Arkeoloji ve Sanat, 93(1999), s.25- 32; ' İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Dini Mimarisi II', Arkeoloji ve Sanat, 94(2000), s. 1-13.

²⁶ Anadolu'daki Rum kiliseleri için bkz., E. Parman, ' Niğde Çevresi Araştırmaları', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, II (1988), s. 123- 148; F. İltter, 'Batı Anadolu'da Azınlık Kiliselerinden İkonografik Belirlemeler ve Kimi İrdelemeler', Günal İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 213- 238; ' Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi Kaya Köy (Levisi) ve Kiliseleri, Belleten, LV(1991), s.473- 482; ' Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX.yy Ege Bölgesi Kiliseleri; Gökçeda, Ayvalık, Selçuk (Şirince, Kırkıca köyü), XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1990, s.1987- 2001; ' XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Gemir ve Endürlük Kiliseleri', Belleten, 205 (1989), s. 1663- 1682; S. Pekak, ' 18- 19.yy'larda Anadolu'da Yaşayan Gayri Müslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post Bizans Kiliseleri', Geçmişten Günümüze Foça Uluslar arası Sempozyumu 1996, Ankara 1997; ' Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayri Müslim Tebaanın İmar Faaliyetleri', I. Uluslar arası Selçuk Sempozyumu 1997; ' Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi: Nevşehir ve Çevresi, XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (1997), s. 1- 43 ; ' 18- 19.yy'larda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi', XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (1998), s. 65- 75 ; ' Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post- Bizans Kiliseleri I', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.10, 2 (1993), s. 123- 160; ' Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post- Bizans Kiliseleri 2', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.II, 1-2 (1994), s. 177- 216; Bursa ve ilçelerindeki yapılar için bkz., S.Y. Ötügen, A. Durukan, H. Acun, S. Pekak, Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler IV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1986.

²⁷ Asur ve Hitit dönemleri için bkz., E. Akurgal, Anadolu Uygarlığı, Ankara 1990 ; Hitit ve Hitit uygarlığı, İzmir 1995; M. Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, İstanbul 2003.

²⁸ Sakçagözü için Bkz., R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı (çev. B. Marda), Ankara 1991, s. 273, res. 332.

²⁹ İhtar kapısı için bkz., www.kabatasdevri.com; Boğazköy için bkz., Naumann, age, s. 290, res. 368.

³⁰ Zincirli için bkz., Naumann, age, s. 300, res. 384- 389.

³¹ Hilani: M.Ö. I bin yılının ilk çeyreğinde güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de kullanılmış bir yapı tipidir. I. Binde saray olarak kullanılmıştır. Plan olarak; uzun dikdörtgen salonlu, girişi iki ya da üç sütunlu bir portik şeklinde olup iki yanında kuleler yer alır. Detaylı bilgi için bkz., H.W. Beyer, Der Syrische Kirchenbau, Berlin 1925, s.148- 153; H. Frankfort, Iraq, 'The origin of the Bit Hilani', XIV, II(1952), s.120-131; R. Duru, Karadağ ve Karaman, 'Bit Hilani Hakkında Genel Bir Derleme', İstanbul 1971, s.188- 192.

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdükleri

ise girişlere anıtsallık ve vurgu katan kütleler olmuşlardır. Helenistik³² ve Roma döneminde de benzer amaçlı kullanımlar devam etmiştir³³.

Çift kuleli cephe anlayışı, Bizans dini mimarisinin erken dönemindeki bazı Helenistik, Suriye ve Orta Anadolu bazilikalarında, bazen narteks içine gizlenerek bazen de iki yana taşarak uygulanmış bir form olmuştur. Batı'da Yunanistan'da Atina yakınındaki İlıssos Bazilikası, narteksinde kuleler barındıran yapılardan biridir³⁴. Anadolu'dan erken döneme ait bir örnek olarak Side'deki Mabretler Bazilikası gösterilebilir³⁵. Binbir Kilise yapı topluluğunun içinde yer alan 32 nolu bazilikal planlı Kilisenin (VII. yy) narteks ana kitlesi dışına taşmış iki katlı kule anlayışı da bir orta Anadolu örneğidir³⁶.

Suriye bazilikalarında bu kuleler, Helenistik ve Anadolu bazilikalarında olduğu gibi ana kitlenin dışına taşmaz. Kuzey Suriye'de, Kalb Lauzeh(fig. 9), Turmanin (fig. 10) ve Ruveha, orta Suriye'de Kerratin, Marata, Güney Suriye'de Suveda, Mezopotamya'da Rusafa'da Sergios Bazilikaları bu tipin önemli örnekleridir³⁷. Ermenistan'da tek örnek olan Ereruk Bazilikasında (VI. yy) diğerlerinden farklı olarak kulelerin, hem narteks ve hem de apsisin iki tarafında yer aldığı görülmektedir³⁸.

İkiz kulelerin Bizans'ta yalnızca bazilikal yapılarda değil, erken dönemin merkezi düzenlemeli kiliselerinde de kullanıldığını görüyoruz. Sultanahmet'teki, altıgen planlı Euphemia Kilisesinin(VI. yy) güneybatısında yer alan ana girişin iki yanında spiral merdiven kuleleri olduğu bugünkü kalıntılardan da anlaşılmaktadır. Ancak bu yapının ikinci ya da galeri katı bulunmadığından kulelerin işlevleri belirsizdir³⁹. Benzer silindirik kulelere Ravenna'daki San Vitali (VI. yy) ve Preslav'daki Yuvarlak(VI. yy)

³² A. Nicol- T. Winkoff, 'A Hellenistic Fortress in Lycia- The Isian Tower', American Journal of Archaeology, 87 (1983), s. 311- 323, fig. 8.

³³ S.Eyice, Karadağ ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler, İstanbul 1971, s.161.

³⁴ O. Wulff, Bibliographisch- kritischer Nachtrag zur altchristliche- byzantinische Kunst, Potsdam 1938, s.31, res. 536.

³⁵ A. M. Mansel, Side, Ankara 1978.

³⁶ Strzygowski, Kleinasien, res. 15- 16; Ramsay- Bell, Churches, res. 172; Eyice, age, s. 56, 57,148, 160- 161.

³⁷ M.Vogüe, La Syrie Centrale Architecture, Paris 1867; H.C. Butler- E.B Smith, Early in Syria, Fourth to Seventh Centuries, Princeton 1929; J. Lassus, Sanctuaires Chretiens de Syrie, Paris 1947; H.W. Beyer, der Syrische Kirchenbau, Berlin 1925.

³⁸ Bu düzenleme VIII. yy Karolanj dönem yapılarında da kullanılmıştır. Bkz., Centula'da St. Riquier Kilisesinin (790- 799) doğu ve batıda ikişer olmak üzere toplam dört kulesi vardır. Bkz., W. Koch, Baustilkunde, München 1994, s.68 ; Ereruk Bazilikasının planı için bkz., A. Khatchatrian, 'L'architecture armenienne, essai analytique', Vostan, I (1948- 1949), s. 89-90, plan.11.

³⁹ E. Akyürek, Khalkedon'lu Azize Euphemia ve Sultanahmet'teki Kilisesi, İstanbul 2002, s. 38, 39, çiz. 5; J. Freely- A. S. Çakmak, age, s.50-51, çiz. 25, C. Mango, age, s.80, çiz. 75; Mango, age, çiz. 107.

Kilisede⁴⁰(fig. 11) de görülmektedir⁴¹. Bizans mimarisinin daha geç dönemlerinde bu tipin kullanılmaya devam ettiğini Kaş'taki Dereağzı⁴² (IX. yy) ve İstanbul'daki Lips Manastır kilisesi (XIII. yy) göstermektedir⁴³.

VIII. yüzyılda batı ve orta Avrupa'da Hıristiyanlaşmış kuzeyli kavimlerin ortaya çıkardığı Karolenj(IX- XI)⁴⁴ (fig.12)ve XI. yüzyılda gelişen Romensk(XI- XII)⁴⁵ (fig. 13) sanat akımlarının etkisinde yapılan manastır kiliselerinin batı cepheleri de çift kulelerle vurgulanmıştır⁴⁶. Ortaçağ kalelerini andıran bu masif kuleler, XII. yy'ın Avrupa'sında artık dönemsel bir özelliğe doğru gitmekteydi. Bunun en yoğun olarak hissedildiği devir Gotik'dir(XII- XV)⁴⁷. Gotik dönemle tamamen bütünleşen⁴⁸ bu çift kule anlayışı(fig 14), Rönesans da (XV- XVI)⁴⁹ neredeyse kaybolmuşken⁵⁰, Barok (XVI- XVIII)⁵¹ dönem kiliselerinde tekrar ortaya çıkarak XVIII. yy'ın sonlarına kadar

⁴⁰ C. Mango, age, s. 259, çiz.257, res.259.

⁴¹ L.M. Roth, Mimarlığın Öyküsü (çev. E. Akça), İstanbul 2000, s. 348, çiz. 13.13;

⁴² J. Morganstern, The Church at Dereağzı: Secand preliminary report, Türk Arkeoloji Dergisi, XVIII, I (1969), s. 85- 97; R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1986; s. 285, 286, res. 245- 246; C. Mango, Bizans Mimarisi (çev. M. Kadiroğlu), İstanbul 2006, s.138, çiz. 143.

⁴³ C. Mango- E.J. Hawkins, The Monastery of Lips at İstanbul, Dombarton Oaks Papers, XVIII(1964), res. 5, lev.A; J.Freely- A.S. Çakmak, İstanbul'un Bizans Anıtları (çev. G. Tanman), İstanbul 2004, 147, çiz. 86

⁴⁴ Karolenj dönem için bkz., W. Koch, Baustilkunde, München 1994, s. 61- 73; Roth, age, s. 367- 370; G. Monnier, Mimarlık Tarihi (çev. İ. Verguz), Ankara 2006, s. 58- 59. Bu döneme ait çift kuleli yapılar; Centula'da St. Riquier kilisesi için(790- 799)bkz., Koch, age, s.68; Corvey Manastır Kilisesinin 870 tarihli batı bloğu için bkz., Koch, ae, s.70.

⁴⁵ Romanesk sanat için bkz., Koch, age, s. 90- 145; Monner, age, s. 59- 63. Bu döneme ait çift kuleli yapılar; Almanya'da Worm Katedrali (XII.yy), Avusturya'da Gurk (XII.yy), Fransa'da Cluny III (XII.yy) Manastırı bunlardan bir kaçıdır.Bkz., Koch, ae, s. 110, 112, 115. Almanya'da, Hildesheim'deki St. Michael Manastır Kilisesinde spiral kulelerin transeptlere kaydırıldığı dikkati çekmektedir.Bkz., Roth, age, s. 378, çiz., 14.14, 14.15.

⁴⁶ Bkz., Roth, age, s. 379

⁴⁷ Gotik sanatı için bkz., Roth, age, s.396- 420; Monner, ae, s. 63- 64; Avrupa'da Gotik'in yaşandığı dönemde Selçuklu hakimiyetindeki Anadolu topraklarında da çiftte minareler ile medreselerin batıdaki portalleri vurgulanmaktadır. Bkz., Sivas Çiftte Minareli Medrese (1271), Sivas Gök Medrese (1273), İlhanlı yapısı Erzurum Çiftte Minareli Medrese (1360) bu yapılar için bkz., H. Rahmi Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taç Kapılar, İzmir 1982, Res. 68, 70, 78.

⁴⁸ Roth, s. 402, çiz. 15.2; Paris'deki Notr Dome Katedralinin batı cephesi çift kule anlayışının en olgun örneklerinden biridir. Bkz., Roth, ae, s.406, 15.6.

⁴⁹ Rönesans sanatı için bkz., F. Conti, Rönesans Sanatını Tanıyalım (çev. S. Turunç), İstanbul 1982.

⁵⁰ Bu döneme ait nadir örneklerden biri Lizbon'da S. Vicente de Fora (XVI. yy) kilisesidir.

⁵¹ Barok sanat için bkz., F.Conti, Barok Sanatını Tanıyalım (çev. S. Turunç), İstanbul 1982. Salzburg'daki Dreifaltigkeit Kilisesi (XVIII.yy) için bkz., N. Atasoy, 17 ve 18. Yüzyıllarda Avrupa Sanatı, İstanbul 1985, s. 67, res.52- 53.

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdükleri

varlığını sürdürmeye devam etmiştir(fig. 15). Farklı dönemlerde ve bölgelerde yapılmış olan yapıların konum olarak daima batı giriş cephelerinde⁵² karşımıza çıkan bu kulelerin, ilk görüldüğü yüzyıldan itibaren kullanım amaçları neredeyse aynıdır. Ortaya çıkan bazı ufak ayrılıklar dönemsel ve bölgesel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Avrupa mimarisinde merdiven kulesi işlevine ek olarak bu mekânların üst bölümlerine birer çan yerleştirilerek, çan kulesi olma görevi de verilmiştir. XIX. yüzyıl Rum kiliselerindeki ikiz kuleler de, Avrupa'dakilerle aynı işlevi ve formu benimsemişlerdir.

Karşılaştırma ve değerlendirme:

Batı cephesi çift kuleli olarak yapılmış İstanbul ve Anadolu'da, tespit edebildiğimiz dokuz Osmanlı Dönemi Rum kilisesi bulunmaktadır. Anadolu'daki örneklerin üçü Kayseri'de⁵³ biri Gökçeada'dadır⁵⁴. İstanbul'da çift kuleli olarak inşa edilen Rum kiliselerinin dördü Avrupa, biri Anadolu yakasındadır. Dolapdere'deki Panayia Evangelistria Kilisesinin(1893)⁵⁵ kuzey batı ve güneybatı köşelerinde yükselen çan kuleleri dönemi içerisindeki en gösterişli örneklerdendir(fig. 16). Kumkapı'daki Hagia Kyriake(1895- 1901) kilisesinin⁵⁶ çan kuleleri ise, naosun kuzeybatı ve güneybatısına eklenerek ana kitlenin dışında kalmış olması sebebiyle diğer yapılardan ayrılmaktadır. Kumkapı'daki Panagia(1895)⁵⁷ (fig.18), Dolapdere'deki Panayia Evangelistria ve Kadıköy'deki Hagia Triada(1887)⁵⁸ (fig. 17) ile Kayseri'deki Talas (1886)⁵⁹ (fig.19)kiliselerinde, Bilecik'teki Aya Yorgi'de olduğu gibi narteks duvarları içine çekilen kuleler, saçak hizasında bağımsız mekânlara dönüşmüşlerdir. Aynı durum Gökçeada'daki Hagia Barbara (1836) kilisesinde de görülür. Bu yapıda kuleler, dört sütun üzerine oturan küçük bir kubbe ile örtülerek tamamen baldaken bir form kazanmıştır⁶⁰. İstanbul'daki Hagia Triada, Panagia ve Osmaneli'ndeki Aya Yorgi Kilisesinde, kare kesitli kuleler kubbe ile örtülürken, Panayia Evangelistria Kilisesinde diğerlerinden farklı olarak kuleler hem iki katlı düzenlenmiş hem de üst örtüleri, yanları kırma çatı, ortası pramidal bir örtü ile kapatılmıştır. Kayseri'deki Talas Rum kilisesinde

⁵² Zaman zaman doğu cephesi de çift kuleli yapılar da inşa edilmiştir. Bkz. Dipnot. 45, 61.

⁵³ İncesu (Hagios Eftesios) (1724) Kilisesinin batı cephesinin üst bölümü mevcut değildir. Bu sebeple cephe düzenlemesi hakkında bize bir fikir verememektedir. Detaylı bilgi için bkz., M. Sarı- O. Karababa, Düünden Bugüne İncesu, Kayseri 2005, s. 76. Kayseri'deki diğer yapı Sivrihisar da bulunan bir Ermeni Kilisesidir (1890). Bu yapıda kuleler yapının doğu cephesinde yükselmektedir. Bkz., F. İlter, 'XIX. yüzyıl İç Anadolu Azınlık Yapıları', XII. Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1994, s. 1063, res. 4- 5.

⁵⁴ F. İlter, 'XIX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri' XI. Türk Tarih Kongresi, C.V, Ankara 1990, s.1992- 93, res.11.

⁵⁵ Karaca, ' Panayia Evangelistria Kilisesi', İstanbul Ansiklopedisi, C.6, s. 211.

⁵⁶ Karaca, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, s.191- 193.

⁵⁷ Karaca, age, s. 196- 201.

⁵⁸ E. Aleksandru, age, s.27- 28, res. 3.

⁵⁹ N. Çorağan, 'Kayseri Şehir Merkezindeki Üç Kilise', Sanatsal Mozaik, 2000, s. 106-111.

⁶⁰ İlter ' Ege Bölgesi Kiliseleri' res.11.

kulelerin üzeri düz bir damla kapatılmıştır. Aya Yorgi’de kubbe eteği dört yönde yarım daire şeklinde bir biçim alarak, bu kısımlara yuvarlak pencereler yerleştirilmiştir. Bu görüntünün daha gelişmiş Kumkapı Panagia’da karşımıza çıkar. İç içe silmelerle hareketlendirilmiş kubbe eteğinin altındaki bu pencere, oldukça büyük olup, ikiz pencerelerin tam ortasında yer almaktadır. Benzer düzenleme Panayia Evangelistria Kilisesinde de görülür. Kumkapı Panagia’da kuleler, adeta birer baldakene dönüştüren ikiz pencereler, Aya Yorgi’de dıştan derin bir kemer içine alınmış arkaik bir form sergilemektedir. Bu ikiz pencerelerin ortasında yer alan içleri boş yonca biçimli haç motifleri, Avrupa sanatı içindeki mimari yapıların yaygın olarak kullandığı bir bezeme unsuru olmuş, XIX. yy Osmanlı Dönemi Rum Kiliselerinde de yaygın olarak kullanılmıştır⁶¹. Kumkapı Panagia ve Kyriake kiliselerinde kulelerin nartekse gömülü yüzeyinde yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış, Aya Yorgi’ye göre daha büyük ve dekoratif pencereler yer almaktadır. Aya Yorgi’de olduğu gibi, diğer yapılarda da kulelerin batı cephelerinde dışa açılan bağımsız kapıları bulunmaktadır.

Yapıların kuleleri arasında kalan nartekslerinin orta cepheleri Aya Yorgi, Triada ve Kyriake Kiliselerinde yüksek kırık çatı ile başlar. Çatının hemen altında üç yapıda da yine ortak olan dilimli saçaklar dekoratif unsur olarak yer almaktadır. Aya Yorgi ve Triada Kiliselerinde batı orta cephe, derin ve büyük bir yuvarlak kemer içine alınarak üç katlı bir cephe düzenlemesi oluşturulmuştur.

Aya Yorgi Kilisesinin batı narteks girişinin birbirine kemerler ile bağlanan sütunlardan oluşturulmuş üç kemerli açıklığı bu dönem yapılarında yaygın olarak kullanılan bir düzenlemedir⁶². Bazı yapılarda Osmaneli’nde olduğu gibi sütunlar, üzerlerine yerleştirilen kemerlerle birbirlerine bağlanırken⁶³, bazı yapılarda ise sütunların üzerinde düz bir arşidrav şeklinde yapı bloğu yükselmektedir⁶⁴.

Sonuç:

Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan batılılaşma çabaları sadece siyasal, sosyal ve ekonomik bir hareketle sınırlı kalmayıp aynı zamanda

⁶¹ Benzer örnekler için bkz., İlter, ‘XIX. Yüzyıl İç Anadolu Azınlık Yapıları’, res. 5; ‘XIX. yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri’, res. 11; H. Gündoğdu ve A. A. Bayhan, Şebinkarahisar, İstanbul 2005, res. 48, 59, 65. Ayrıca geç dönem Bizans yapılarından Trabzon Ayasofya’sında da bu motifin görülmektedir. Bkz, Mango, age, s.245, res. 253.

⁶² Geç dönem Bizans yapılarından Trabzon Ayasofya’sında da dışa taşınmış üzeri tonozla örtülü sütunlu giriş düzenlemesi görülmektedir. Bkz. Mango, ae, s.245, res. 253. Bu biçimde dışa taşınmış girişler XIX. yy yapılarında da uygulanmıştır. Bunlardan biri Kayseri’de bulunan Surp Astrvadzadzin Kilisesidir. Bkz., İlter, ‘XIX.yy İç Anadolu Azınlık Yapıları’, res. 1.

⁶³ Kumkapı Hagia Kyriake, Kadıköy’deki Hagia Tiada ve Talas Kiliseleri bu düzenlemede yapılmış yapılardır.

⁶⁴ Cunda Adasındaki Hagios Nikolaos Kilisesi’nin girişi bu tip bir düzenleme gösterir. Bkz., İlter, ‘XIX.Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri’, res. 13, 15.

Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri

mimariyi de etkilemiştir⁶⁵. Osmanlı'nın XVIII. yüzyıl İslami ve sivil yapılarında kullandığı batı etkili formları⁶⁶, Osmanlı tebaasındaki Rum halk, ancak 1856 Islahat fermanından sonra elde ettiği yapılaşma izni ile birlikte, hem yeni inşa ettiği hem de onarımını yaptığı yapılarda uygulayabilmiştir. İkiz kuleler bunun en güzel örneğidir. Çıkış noktası Anadolu olan kulelerin, IX. yy'da başlayan Avrupa macerası XVIII. yy'da bitmiş, XIX. yüzyılda ise doğduğu topraklara geri dönerek yeni bir soluk kazanması ancak Islahat fermanından sonra olabilmektedir.

Kaynakça:

- H. Gündoğdu - A. Bayhan, Şebinkarahisar, İstanbul 2005.
- B. Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Ankara 1993.
- B. Umar, Bithynia, İstanbul 2004.
- Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (çev. A. Pekman), İstanbul 2000.
- G.Long, ' Bithynia', Dictionary of Grek and Roman Geography, London 1870.
- Texier, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (çev. M. Pektaş), İstanbul 1966.
- A. Komnena, Alexiad (çev. B.Umar), İstanbul 1996.
- R.Janin, ' La Bithynia Sous L'ampire Byzantine', Echos d'Orient, XX (1921), s.168.
- J. Haldon, Bizans Tarih Atlası (çev.A. Özdamar), İstanbul 2006.
- Texier, küçük Asya (çev. A. Suat), İstanbul 2002.
- I. Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 2004.
- S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (çev. F.İşiltan), I, Ankara 1985.
- M.S. Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1980.
- İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983.
- G. Bozkurt, Alman- İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914), Ankara.
- Z. Karaca, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, İstanbul 2001.
- N. Erim, Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri I, Osmanlı Antlaşmaları, Ankara 1953.
- E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII, Ankara 1988.

⁶⁵ B. Bakır, Mimaride Rönesans ve Barok; Osmanlı Başkenti İstanbul'a Etkileri, İstanbul 2002, s.44- 46.

⁶⁶ Bakır, age, s.47 vd.

Hatice Özyurt Özcan

- Z. Karaca, 'İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler', Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.
- Z. Karaca, 'İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri' Tarih ve Toplum, 104 (1992), 13- 17.
- Z. Karaca, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, İstanbul 2001.
- E. Parman, ' Niğde Çevresi Araştırmaları', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, II (1988), s. 123- 148.
- F. İlter, 'Batı Anadolu'da Azınlık Kiliselerinden İkonografik Belirlemeler ve Kimi İrdelemeler', Günal İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 213- 238.
- F. İlter, ' Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi Kaya Köy (Levisi) ve Kiliseleri', Belleten, LV(1991), s. 473- 482.
- F. İlter, 'Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. yy Ege Bölgesi Kiliseleri; Gökçeda, Ayvalık, Selçuk(Şirince, Kırkica köyü), XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1990, s. 1987- 2001.
- F. İlter, ' XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Gemir ve Endürlük Kiliseleri', Belleten, 205 (1989), s. 1663- 1682.
- S. Pekak, ' 18- 19.yy'larda Anadolu'da Yaşayan Gayri Müslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post Bizans Kiliseleri', Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyumu 1996, Ankara 1997.
- S. Pekak, ' Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayri Müslim Tebaanın İmar Faaliyetleri', I. Uluslar arası Selçuk Sempozyumu 1997;
- S. Pekak, ' Kappadokya'da Post- Bizans Dönemi Dini Mimarisi: Nevşehir ve Çevresi, XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (1997), s. 1- 43.
- S. Pekak, ' 18- 19.yy'larda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi', XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (1998), s. 65-75.
- S. Pekak, ' Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post- Bizans Kiliseleri I', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.10, 2 (1993), s. 123- 160.
- S. Pekak, ' Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans, Post- Bizans Kiliseleri II', Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.II, 1-2 (1994), s. 177- 216.
- S.Y. Ötüken, A. Durukan, H. Acun, S. Pekak, Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler IV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1986.

Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri

- E. Akurgal, Anadolu Uygarlığı, Ankara 1990.
- E. Akurgal, Hitit ve Hitit uygarlığı, İzmir 1995.
- M. Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, İstanbul 2003.
- R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı (çev. B. Marda), Ankara 1991.
- H.W. Beyer, Der Syrische Kirchenbau, Berlin 1925.
- H. Frankfort, 'The origin of the Bit Hilani', Iraq, XIV, II (1952), s.120-131.
- R. Duru, 'Bit Hilani Hakkında Genel Bir Derleme' , Karadağ ve Karaman, İstanbul 1971, s.188- 192.
- A. Nicol- T. Winikoff, 'A Hellenistic Fortress in Lycia- The Isian Tower', American Journal of Archaeology, 87 (1983), s. 311- 323.
- S.Eyice, Karadağ ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler, İstanbul 1971.
- O. Wulff, Bibliographisch- kritischer Nachtrag zur altchristliche- byzantinische Kunst, Potsdam 1938.
- A. M. Mansel, Side, Ankara 1978.
- J. Strzygowski, Kleinasien: ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903.
- W. Ramsay- M. Bell, Thousand and One Churches, Londra 1909.
- M. Vogüe, La Syrie Centrale Architecture, Paris 1867.
- H.C. Butler- E.B Smith, Early in Syria, Fourth to Seventh Centuries, Princeton 1929.
- J. Lassus, Sanctuaires Chretiens de Syrie, Paris 1947.
- H.W. Beyer, der Syrische Kirchenbau, Berlin 1925.
- W. Koch, Baustilkunde, München 1994.
- A. Khatchatrian, 'L'architecture armenienne, essai analytique', Vostan, I (1948- 1949), s. 89-90.
- E. Akyürek, Khalkedon'lu Azize Euphemia ve Sultanahmet'teki Kilisesi, İstanbul 2002.
- L.M. Roth, Mimarlığın Öyküsü (çev. E. Akça), İstanbul 2000.
- J. Morganstern, The Church at Dereazı: Secand preliminary report, Türk Arkeoloji Dergisi, XVIII, I(1969), s. 85- 97.
- R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1986.
- C. Mango, Bizans Mimarisi (çev. M. Kadiroğlu), İstanbul 2006.

Hatice Özyurt Özcan

- C. Mango- E.J. Hawkins, The Monastery of Lips at İstanbul, Dumbarton Oaks Papers, XVIII(1964).
- J.Freely- A.S. Çakmak, İstanbul'un Bizans Anıtları (çev. G. Tanman), İstanbul 2004.
- W. Koch, Baustilkunde, München 1994.
- G. Monnier, Mimarlık Tarihi (çev. İ. Verguz), Ankara 2006.
- H. Rahmi Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taç Kapı, İzmir 1982.
- F. Conti, Rönesans Sanatını Tanıyalım (çev. S. Turunç), İstanbul 1982.
- F.Conti, Barok Sanatını Tanıyalım (çev. S. Turunç), İstanbul 1982.
- N. Atasoy, 17 ve 18. Yüzyıllarda Avrupa Sanatı, İstanbul 1985.
- M. Sarı- O. Karababa, Dünden Bugüne İncesu, Kayseri 2005.
- N. Çorağan, 'Kayseri Şehir Merkezindeki Üç Kilise', Sanatsal Mozaik, 2000, s.106 - 111.
- E. H. Gombrich, Sanat'ın Öyküsü (çev. B. Cömert), İstanbul 1986.
- B. Bakır, Mimaride Rönesans ve Barok'un Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri, İstanbul 2002.
- B.S. Baykal, Yeni Zamanda Avrupa Tarihi (Otuz yıl Savaşları), Ankara 1988.
- S. Eyice, ' Amasra Büyük Adası'nda Bir Bizans Kilisesi', Belleten, XV(1952), s. 469-491
- S. Eyice, ' L'eglise Cruciforme byzantine de Side en Pamphylie', Anatolia, III 39(1958).
- Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1965.
- R. Ousterhout, ' The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelf Century Architecture', Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 35(1985), s. 261-275.

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdükleri

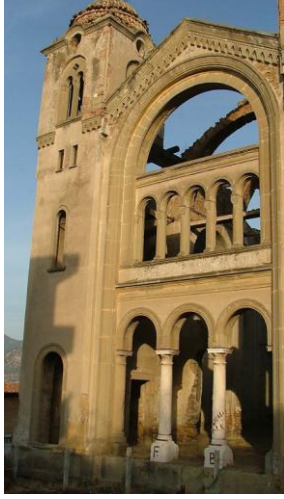

Fig. 2- Aya Yorgi
Kilisesi Batı Cephe

Fig. 3-Aya Yorgi Kilisesi Batı Cephe Kuleler

Fig. 4 -Aya Yorgi Kilisesi Kule detay

Hatice Özyurt Özcan

Fig. 5- Aya Yorgi Kilisesi Güney Cephe (Alman Arkeoloji'den)

Fig. 6- Aya Yorgi Kilisesi Doğu Cephe

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdükleri

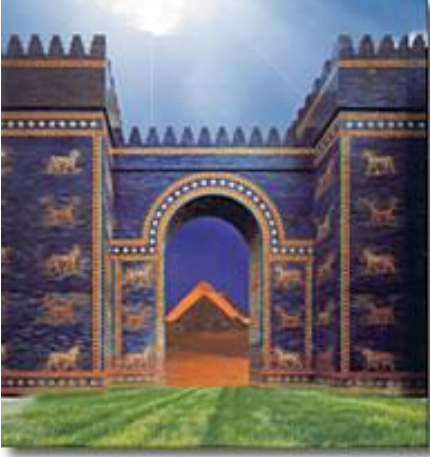

Fig. 7- İhtar kapısı
(www.kabatasdevri.com)

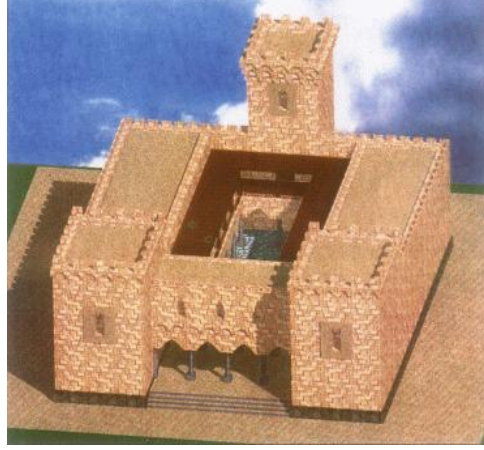

Fig. 8- Bit Hilani
(www.graal.org.ua)

Fig. 9- Kalb Lauzeh Kilisesi ([www. Brynmawr.edu](http://www.Brynmawr.edu))

Fig 10- Turmanin Kilisesi
(www.research.yde.edu)

Fig. 11- Preslav Yuvarlak
Kilise(www.otkrivam.com)

Fig. 12- Corvey Kilisesi
(www.artificeimages.com)

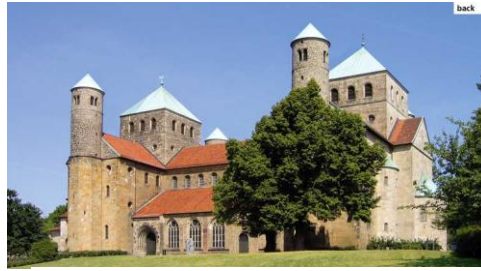

Fig. 13- Hildesheim Manastır Kilisesi
(www.unesco-welterbe.de)

Fig. 14- Paris Notr Dome Katedrali
(www.flickr.com)

Fig. 15- Vierzehnheilige
Kilisesi(www.besteauction.de)

Osmaneli 'ndeki Bir Rum Kilisesi 'nin Düşündürdükleri

Fig. 16- Panayia Evangelistria Kilisesi (www.geocities.com)

Fig. 17- Hagia Triada Kilisesi

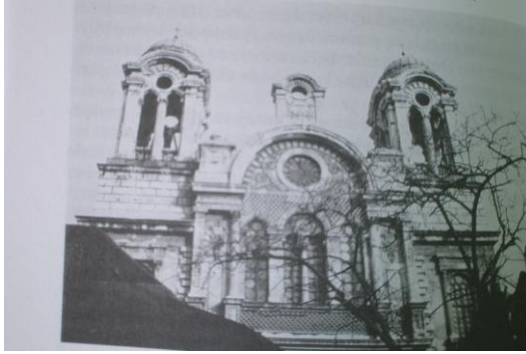

Fig. 18- Panagia Kilisesi(Karaca'dan)

Fig. 19-Talas Kilisesi
(www.kentrehberi.com)